

- етнодержавознавство” / В.О. Котигоренко. – Київ, 2005. – 39 с.
5. Этнополитический конфликт: пути трансформации. Настольная книга Бергхофского центра: [пер. с англ.; ред. В. Тишков, М. Устинова]. – М.: Наука, 2007. – 583 с.
  6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО „Издательство- АСТ”, 2003. – 603 с.
  7. Рыбаков С. Анатомия этнической деструктивности / С.Е. Рыбаков// ВМУ. – Серия 18. Социология и политология. – 2001. – №3. – С.22-54.
  8. Lake D. Spreading Fear: The Genesis of Transnational Ethnic Conflict // The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion and Escalatio; [Lake and Rothchild eds.]. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998. – P.16-30.

УДК 74.226

Шаповал Є.В.

Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна

РЕЖИМ ПОЛІАРХІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА МАТРИЦЯ

Розглянуто базовий теоретико-концептуальний вимір феномена поліархії. Аналізується інституціональна сутність поліархії як ліберально-демократичного конструкту. Особливу увагу приділено інституту політичних виборів та таким його складовим, як громадянська участь та публічне суперництво. Розглянуто концептуальну дистанцію поміж поліархією та множиною термінів, що покликані розкрити сутність та якість демократії.

Ключові слова: поліархія, демократизація, конституціоналізм, ліберальна демократія, політичний режим, політичні вибори, громадянська участь, демократичний аудит.

Шаповал Є.В.

РЕЖИМ ПОЛИАРХИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ МАТРИЦА

Рассмотрено базовое теоретико-концептуальное измерение феномена полиархии. Анализируется институциональная сущность полиархии как либерально-демократического конструкта. Особое внимание уделено институту политических выборов и таким его составным частям, как гражданское участие и публичное соперничество. Рассмотрена концептуальная дистанция между полиархией и множественностью терминов, призванных раскрыть сущность и качество демократии.

Ключевые слова: полиархия, демократизация, конституционализм, либеральная демократия, политический режим, политические выборы, гражданское участие, демократический аудит.

Shapoval Y.

**THE REGIME OF POLIARCHY:
THEORETICAL DIMENSION AND INSTITUTIONAL MATRIX**

In the article the basic theoretical and conceptual dimension of the phenomenon of poliarchy was examined. The institutional nature of poliarchy as the liberal and democratic construction is analyzed. The special attention is paid to the research of the institute of political elections and such its components as civil participation and public competition. The conceptual distance between the poliarchy and the multitude of terms which mean to explain the nature and quality of democracy is examined.

Key words: *poliarchy, democratization, constitutionalism, liberal democracy, political regime, political elections, civil participation, democracy audit.*

У сучасному світі демократія затвердилася як загальносвітовий тренд, найкраща форма врядування та декларований орієнтир розвитку майже всіх країн. Загальна популярність демократичної форми вийшла далеко за межі звичайної дискурсивної уживаності. Свою прихильність до неї виявили представники майже всіх ідеологічних напрямків – від лібералів до комуністів. Свою вербальну приналежність до неї озвучили навіть такі політичні режими, як китайський на чолі з Мао Цзедунем, що зволів називатися „народно-демократичною диктатурою” та соціалістичний режим Східної Німеччини, що прикрасився офіційною назвою Німецька Демократична Республіка. Таку особливість демократії часто-густо дослідники підтверджують, коли пояснюють широку прихильність різних, іноді навіть різноспрямованих і взаємовиключних, ідеологій до демократії саме тим, що остання – це не конкретний тип урядування, що має набути якоїсь визначеної форми, а певний ідеал [1].

Цілком зрозуміло, що дана популярність є певною мірою проблемою, яка є істотною, не лише через пропагандистсько-демагогічні корені, але й через те, що ґрунтується на базових дилемах демократичного правління на концептуально-теоретичному рівні. Осмислення демократії як нормативного варіанта існуючих політичних систем із високим рівнем формальної конкуренції є особливо актуальним для вітчизняного політичного сьогодення. Адже двадцятирічна історія новітньої державної розбудови є локальною історією побудови формальних демократичних інститутів, відродженням громадянського суспільства та прагненням до реалізації державно-політичної моделі на ліберально-демократичних засадах і

поліархічної за своєю інституціональною сутністю. Метою даного дослідження є розгляд та аналіз поліархічної моделі демократії як універсальної інституціональної матриці задля систематизації оптимального набору стандартів для вимірювання рівня демократії. Значну увагу дослідженням проблем нормативних стандартів демократії приділили як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники: Дж.Сарторі, Т.Болл, Р. Даль, М. Сазонов [2], О.Фісун [3], Т.Карозерс, Ф.Закарія, М.Сейвард, С. Гантингтон [4], А.Мельвиль [5], В.Меркель, А.Круассан, Й.Шумпетер, Ч.Ліндблом, К.Макферсон та багато інших.

Звичайно, задля повноти картини ми не можемо обійти увагою найвідоміше визначення сутності демократії, що було сформульоване Авраамом Лінкольном як „урядування народу, яке здійснює народ і для народу”, та досить довго претендувало на аналітичну застосовність. Загальний теоретичний результат невизначеності демократичного врядування поза межами ідеального змісту теж наочний уже досить давно. Його найвиразніше виявлення – множина політичних режимів, позначених як „демократії з прикметниками” („авторитарна демократія”, „військова демократія”, „делегативна демократія”, „соціальна демократія”, „бізнес-демократія”, „суверенна демократія”, „неопатримоніальна демократія” [3] тощо). Вочевидь така ситуація не є свідченням глибокого теоретичного освоєння та впорядкування емпіричного матеріалу в галузі виникнення, становлення та ідентифікації демократичних політичних режимів.

У рамках розвитку теорії демократії важливо визначити основні методологічні критерії, за допомогою яких відбувається аналіз або дослідження. Демократія може

розглядатися з інституціональної точки зору, з процедурно-процесуальної або із різноманітних форм. Одну з перших серйозних спроб типологізації демократичних моделей запропоновано канадським ученим Краффордом Макферсоном, відповідно до якої демократію можна підрозділити у такий спосіб:

- класична демократія, тобто демократія антична,
- республіканізм, тобто республіканська форма правління в Давньому Римі, а також середньовічні міські республіки;
- протективна демократія;
- демократія, що розвивається;
- теорія відмирання держави;
- змагальний елітизм;
- плюралістична демократія;
- теорія партисипаторної демократії;
- модель легальної демократії [6].

Саме Макферсон висунув ідею про існування моделей протективної („*protective*”) демократії і демократії що розвивається („*developmental*”). До теоретиків першої моделі відносяться Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, І. Бентам, Джеймс Мілль. До другої – А. де Токвіль, Дж. С. Мілль, Дж. Дьюї, Л.Т. Хобхаус. Для представників обох напрямків характерні схожість концептуальних оцінок ефективності ліберальної демократії: пріоритет громадянського суспільства над державою, народний суверенітет, що проявляється через представництво, захист прав і свобод особи. При цьому прихильники другої моделі ліберальної демократії виступали за загальне виборче право без будь-якого майнового цензу, політичну емансипацію жінок, розмежування функцій виборних представницьких органів влади й державної бюрократії. Особливо важливим представляється положення про необхідність участі в політичному житті, що не тільки захищає приватні індивідуальні інтереси, але й формує компетентних і інформованих громадян (що за Р. Далем є однією з необхідних умов включення).

Важливим етапом у розвитку демократичної теорії стала поява концепцій змагального елітизму, які з'явилися як відповідь на періодичні кризи ліберальної демократії. Представниками цього напрямку прийнято вважати М. Вебера і Й. Шумпетера. Обидва теоретики розглядали демократію як метод відбору найбільш обдарованої й компетентної пануючої еліти. Зокрема, Йозеф Шумпетер дає свої пояснення класичної теорії лібералізму, в положеннях якої говориться: демократичний метод є така

сукупність інституціональних способів прийняття політичних рішень, за допомогою яких здійснюється загальне благо шляхом надання самому народу права вирішувати проблеми через вибори індивідів, які збираються для того, щоб виконати його волю. При цьому Шумпетер відзначає, що в категорію блага різні індивіди вкладають різні змісти. Виходить, демократичний метод у підсумку стає таким інституціональним устроєм для прийняття політичних рішень, у якому індивіди здобувають право приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців [7].

У рамках розгляду проблеми перехідних демократій необхідно враховувати й позицію тих учених, які схильні давати визначення демократії виходячи зі специфіки розвитку її окремих інститутів. Так, німецькі дослідники В. Меркель і А. Круассан у своїх роботах вводять поняття „дефектної демократії”, яку визначають „як систему панування, у якій доступ до влади регулюється за допомогою значимого й діючого „виборного режиму” (вільних, таємних, рівних і загальних виборів), але при цьому відсутні міцні гарантії базових політичних прав й свобод, а горизонтальний владний контроль і ефективність демократично легітимної влади серйозно обмежені” [8, с.7]. Дефектність цих демократій проявляється після зміни критеріїв демократичності. Автори наводять як приклад, поширення в ХХ столітті права голосу серед різних меншостей, що у свою чергу призвело до появи демократій із прикметниками: гібридна, неліберальна, делегативна, електоральна, заблокована, дефектна. Із цих положень з'являється важливий теоретичний висновок, що підвищення вимог до демократії веде до перегляду критеріїв, яким повинні відповідати демократичні режими. Досить значущою за своїм змістом теорією, яка визначає сутність демократичних процесів, є теорія поліархії та поліархічних режимів. Безумовно, концепція поліархічного режиму не є єдиною відповіддю на такий, до того ж актуалізований не лише у транзитології, теоретико-прагматичний запит, але як визнають майже всі дослідники в цьому сенсі, вона є найчіткішою та найвдалішою в сучасній демократичній теорії.

Як відомо, термін „поліархія” в сучасній політичній науці отримав широке використання та визнання завдяки Роберту Далю та Чарльзу Ліндблomu. Вперше в їхній трактовці він з'явився в праці „Політика,

економіка та добробут”, спільно написаній ними у 1953 р. У цій книзі поняття „поліархія” розглядалося досить близько до своєї первісної, давньогрецької етимології, яка пояснює його як такий тип управління державою, що здійснюється на протигагу монархії багатьма суб’єктами. Відповідно до сучасної політичної реальності Р. Даль та Ч. Ліндблом позначили ним систему процесів, що забезпечує відносно сильний контроль за керуючими лідерами з боку нелідерів. Призначення терміна автори пояснили необхідністю теоретично зафіксувати та опрацювати різницю між двома загальноживаними значеннями поняття “демократії” – ідеальним, що формує довершену конструкцію її обрисів, та емпіричним, що описує реально діючі в сучасному світі демократичні системи правління. Як завершальний крок свого концептуального переформатування, що перейменувало діючу модель демократії на поліархію та поклало у її підґрунтя таку ознаку, як „високий ступінь контролю”, Р. Даль та Ч. Ліндблом встановили ті критерії, що операціоналізували названий фундаментальний принцип. Сума цих критеріїв (у Р. Даля вони трансформувалися в інституції, а у Ч. Ліндблома – у правила здійснення влади) у різних працях першого та другого коливається від шести до дев’яти, але у всіх своїх конфігураціях містять такі елементи, як формування вищих ланок влади шляхом народного волевиявлення, інститути та громадянські права, що забезпечують чесність, транспарентність і альтернативність таких виборів [9, с. 38-39; 10, с. 151-152]. Р. Даль визначає поліархію як „політичний порядок, що спирається на сімох основних інституціях, усі з яких мають бути в наявності, щоб систему правління можна було класифікувати як поліархію”. Перелік всіх тих інституцій, що ідентифікують її існування, додається і є фактично невід’ємною частиною концепту поліархії. Його наведення дає недвозначну оцінку місця та ваги інституту виборів у структурі поліархічного режиму :

1. Виборні посадові особи (Elected officials), за якими конституційно закріплені контроль за рішеннями уряду щодо політичного курсу.
2. Вільні і чесні вибори (Free and fair elections), що проводяться на регулярній і періодичній основі та за яких виключений механізм примусу.

3. Загальне голосування (Inclusive suffrage), за якого практично все доросле населення має право участі у виборах.

4. Право претендувати на виборну посаду (Right to run for office), яким наділене практично все доросле населення, хоча вікові обмеження для нього можуть бути вищі, ніж для права брати участь у виборах.

5. Свобода слова (Freedom of expression) як право громадян висловлювати свою думку без погрози суворого покарання з найширшого кола політичних питань, включаючи критику органів влади, посадових осіб, уряду, режиму, соціально-економічного порядку і панівної ідеології.

6. Альтернативна інформація (Alternative information) як право громадян звертатися до альтернативних джерел інформації, що мають реально існувати й охоронятися законом.

7. Незалежність самоорганізації (Associational autonomy) як право громадян для реалізації своїх різноманітних прав створювати відносно незалежні асоціації й організації, включаючи незалежні партії і групи інтересів [9].

Звичайно, при розгляді місця та ваги інституту виборів в матриці режиму поліархії не можна обійти увагою питання ув’язки першого із демократичною сутністю другого. Категорія „участі” є центральною і в полісній моделі демократії (її сучасний варіант Р. Даль називає „assembly democracy” – „демократією зборів” [11, с. 104,]), і в поліархічній. Утім, організація демократичного процесу в межах безпосередньо демократичної та поліархічної моделей має принципову різницю. Зрозуміло, з огляду на етимологію визначення демократії як „влади народу”, той політичний режим, за якого народ виключений із правління, ні за яких умов не може кваліфікуватися як демократичний. З іншого боку, практики „демократичного правління” в межах націй-держав принципово відрізняються від практик „assembly democracy” і пряма кореляція між ступенями народної участі і демократичності режиму, як це було характерно для полісної демократії, в них відсутня. У підґрунтя поліархії Р. Даль поклав два широкі показники – участь (інклюзивність), яка вимірюється широтою охоплення населення правом голосувати на виборах і займати посади, та „лібералізацію” або „публічне суперництво”, що передбачає наявність опозиції та конкурентного змагання за посаду. В термінах цих критеріїв він

визначає поліархії як режими, які піддалися суттєвій популяризації й лібералізації, тобто режими досить інклюзивні, і ті, що пропонують широкі можливості щодо суспільного протесту [9].

У контексті дослідження демократизації країн інклюзивність і лібералізація слугують теоретичними вимірами, що типологічно фіксують рух політичних режимів до поліархії. Р. Даль виокремлює три типологічних шляхи, що ведуть до неї. Перший з них він називає „лібералізація передуює інклюзивності”. Цей шлях пролягає через конкурентну олігархію, яка внаслідок підвищення інклюзивності політичного правління надалі трансформується у поліархію. Ним пройшли більшість старих і стабільних поліархій Заходу і Р. Даль характеризує його як найгармонійніший і найнадійніший, адже саме за такої послідовності трансформації майже природно формується дієва система взаємних гарантій для політичної участі всіх політичних сил та груп суспільства. В межах сучасного демократизаційного процесу його інструментальна придатність, однак, мінімальна, тому що більшість режимів гегемонії вже надали своєму населенню загальне виборче право.

Другий шлях позначається як „інклюзивність передуює лібералізації” й аналогічно веде до поліархії, але вже через інклюзивну гегемонію, яка з часом піддалася лібералізації. Порівняно з першою моделлю трансформації він більш небезпечний, адже зустрічає набагато більші труднощі (неоднозначність правил політичної гри, слабка легітимність конкурентної політики) у формуванні системи взаємної безпеки щодо застосування політичних репресій проти опонентів влади. Для зниження ймовірності провалу на цьому шляху Р. Даль рекомендує супроводжувати лібералізацію правління наполегливим напрацюванням надійної системи взаємних гарантій.

Третій шлях, принципово відрізняється від двох попередніх. Він має скорочену дистанцію та полягає в безпосередньому й раптовому перетворенні закритої гегемонії на поліархію. Група емпіричних прикладів, що ілюструють цей шлях створення усталеного поліархічного режиму, вкрай обмежений: Італія, Німеччина та Японія. Зважаючи на це, рівно як і на досить специфічні обставини (окупаційний режим) переходу від гегемонії до поліархії, Р. Даль фактично приходить стосовно його оцінки до двозначного висновку. З одного боку, він

стверджує можливість появи стійких режимів у процесі стрибка від гегемонії до поліархії, а з іншого – не виключає, що обставини цього можуть виявитися історично унікальними [9].

Поліархічна конструкція віддзеркалює принципову несамодостатність демократичної участі в забезпеченні сучасного демократичного правління. Звичайно таке „приниження значущості” участі зустрічає опір представників так званої „учасницької” концепції демократії. Відхід сучасної демократії від ідеалів учасницького громадянства вони намагаються компенсувати розширенням залучення громадян до управління. Зокрема через такі, іноді екзотичні, форми, як відвідування населенням партійних зборів, „участь” у виконавчій гілці влади тощо. Зовсім іншої позиції щодо вагомості участі як індикатора демократії дотримуються прихильники „реалістичної” концепції, які виводять демократію передусім із конкурентного рекрутування політичного керівництва. За їхнім трактуванням демократичний внесок народної участі є дуже важливим, адже вибори є вирішальним моментом демократії, і лише вона (тобто народна участь) визначає лідерів-переможців, а з іншого боку, з цих же причин дуже обмеженим.

Полярність цих підходів щодо значення масової політичної активності у функціонуванні демократичного режиму очевидна, однак є точка, де їхні позиції фактично зведені. Це процес голосування. В „реалістичному” трактуванні він відіграє вирішальну роль у відтворенні демократичного правління і у своїх межах підвищує вагу участі до ролі головного індикатора. Представники ж „учасницького” трактування, звичайно, не хотіли б надавати голосуванню виняткової важливості та акцентувати його як основний індикатор демократичної участі, але голосування виявляється фактично єдиною політичною діяльністю, що здійснюється переважною більшістю громадян.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що виборче голосування залишається найзрозумілішим і найпрозорішим показником демократії. Відповідно, забезпечення його якості за всіма позначеними Р. Далем індикаторами має визначальне значення для процесу демократизації та наближення будь-яких режимів до поліархічного стану. Заданість інституту виборів як спрямованості трансформаційного руху й одночасно показника розвитку поліархічного

режиму Р. Даль показав через його функціонування як механізму перевірки компетенції. У цій якості він представив поліархію як систему політичного контролю та відповідальності, що створює для вищих посадових осіб перспективу бути заміщеними в результаті чергових виборів і змушує їх варіювати свою поведінку в розрахунок на вигреш у майбутньому конкурентному змаганні. Концептуальний результат Р. Даль вбачає в тому, що „така конкуренція допомагає сформувати скоріше стан взаємовпливу еліт і мас, ніж стан одностороннього панування еліт, який, як уже вивів Міхельс, виникає в результаті дії залізного закону олігархії” [9, с. 39]. Отже, інститут виборів, як той спосіб, що може сприяти інклюзивності, має дуже важливе значення.

Британський дослідник-правознавець Гай Гудвін-Джилл вказує на те, що в теоретичному плані держави зобов'язуються проводити таку політику, за якої „авторитет влади базується на волі народу, яка виражена в ході регулярних і чесних виборів”. А це означає, що держави зобов'язані приймати такі закони, нормативні акти й системи внутрішнього устрою, які б не тільки не перешкоджали досягненню цілей, зафіксованих у міжнародному праві, але й сприяли їхньому досягненню. Практика сталих демократій і перехідних країн, досвід яких розглядався з погляду успіхів і неуспіхів у забезпеченні взятих на себе зобов'язань, дає достатні підстави для ідентифікації так званих „маркерних” ознак вільних і чесних виборів: (1) закони про вибори й виборча система; (2) нарізка виборчих округів; (3) організація виборів; (4) виборче право; (5) реєстрація виборців; (6) інформаційна робота з виборцями; (7) кандидати, політичні партії, політичні організації, фінансування; (8) передвиборна кампанія, захист і забезпечення основних прав людини, політичні мітинги й збори, доступ до засобів масової інформації (ЗМІ), висвітлення виборів і передвиборчої кампанії в ЗМІ; (9) голосування, робота спостерігачів, підведення результатів виборів; (10) розв'язання спірних питань, розгляд скарг і звернень до суду. По суті, Гудвін-Джилл пропонує розглядати вибори як інститут, а „маркерні ознаки” – як його функціональні частини й механізми [12].

Дослідник Фарід Закарія аналізуючи моделі та форми демократії, розводить їх з граничною визначеністю – „неліберальні демократії” та „ліберальні автократії”. Він

вважає тенденцію отримання саме таких форм цілком закономірною і пояснює, що як невід'ємні одна від одної частини сучасної західної демократії лібералізм і загальне виборче право існують лише протягом останнього століття. Весь попередній час, тобто аж до ХХ ст., історія західної демократії є, на його думку, демонстрацією очевидної першості лібералізму на фоні жорстко обмеженого виборчого права [13, с. 58]. Інакше кажучи, проблему взаємовідносин між ліберальними та електоральними інституціями на шляху західних країн до сучасної демократії Ф. Закарія формулює як питання першорядності перших над другими. Як пояснювальну схему алгоритм першорядності одного базового сегменту – лібералізму над іншим – електоральним він накладає і на транзитивний матеріал. І, певна річ, майже вироком для „неліберальних демократій” звучить підсумок-прогноз Ф. Закарії про те, що „конституційний лібералізм привів до демократії, але демократія, вочевидь, не приводить до конституційного лібералізму” [13, с. 59].

В узагальненому вигляді критика, яку Томас Карозерс висуває на адресу Ф. Закарія як представника теорії „поетапної демократизації”, – це звинувачення у глибокому скептицизмі стосовно перспектив поширення демократії у світі та намагання відкласти на невизначений час найважливіший елемент демократизації – вибори. Змістовну критику позиції опонента Т. Карозерс починає з виявлення її хибних підстав. Першим із них він вважає припущення, що значна кількість диктаторів спроможна і буде проводити ліберальні реформи, передусім укріплювати верховенство закону та будувати ефективне управління. Друге хибне припущення полягає в тому, що країни, охоплені процесом демократизації, вирішувати завдання лібералізації вже не можуть. У заперечення них Т. Карозерс обґрунтовує тезу, що авторитаризм, незалежно від власної ліберальності, як такий, за своєю суттю, системно суперечить розвитку право-вої та ефективної держави. Сутність автократичних режимів у більшості випадків відкидає принцип верховенства закону як обмежувальний фактор повноти авторитарної влади. Ті ж країни, що переходять до виборних механізмів формування державної влади, безумовно теж наражаються на вагомні труднощі, які, однак, не перетворюються на внутрішні або системні протиріччя, як у випадку з ліберальною автократією [14, с. 85-87]. До

того ж виборчий процес продукує певні аспекти, що полегшують і сприяють становленню правової держави. Наприклад, виборча зміна влади заважає тривалій концентрації влади в одних руках і, як результат, стимулює вироблення формалізованих правил гри та підкорення посадовців правовим нормам. І головне: на відміну від авторитарного режиму демократичні та ліберальні інститути не суперечать сутнісною мірою один одному.

Ідейні та практичні аспекти поліархічної конструкції Р. Даля отримали подальший розвиток у дослідженнях значного кола західних учених, орієнтованих насамперед на вивчення та вимірювання існуючих демократій і властивих їм інститутів. У підґрунтя демократичного аудиту (тобто оцінювання якості або стану демократії в будь-якій країні) провідний фахівець з цього питання Девід Бітем закладає два принципи – народний контроль над правлінням і політичну рівність. Саме ці принципи, на його думку, формують і каркас інституцій і практик демократії західних країн, і той стандарт, згідно з яким має оцінюватися рівень їхньої демократії. З метою операціоналізації цих принципів для аудиту демократії Д. Бітем розкладає їх на конкретні і придатні для вимірювання критерії. Так, процес народного контролю він розділив на чотири виміри, які хоч і перетинаються, але все ж таки досить чіткі. Це:

- 1) народні вибори до законодавчого органу та вибори голів уряду;
- 2) відкритість та підзвітність уряду;
- 3) гарантовані громадянські і політичні права та свободи;
- 4) наявність „громадянського суспільства”.

Загальні вибори у Д. Бітема є виміром не тільки першим, але й ґрунтовним. У цьому сегменті аудиту він групує такі критерії демократії: обсяг виборчого процесу (тобто перелік публічних посад, відкритих для виборів, і перелік владних повноважень виборних посадовців стосовно невиборних посадовців); інклюзивність виборів (перелік формальних і неформальних обмежень щодо реєстрації партій, кандидатів і виборців або самого голосування); чесність виборчого процесу щодо кандидатів, партій та виборців і обсяг фактичного вибору, який пропонується останнім; незалежність процесу виборів від діючої влади тощо [15, с. 42-68]. Майкл Сейвард констатує нелегкість створення „правління, яке реагує” і необхідність забезпечення певних умов для

цього. Щоправда, він зосереджується не на емпірично необхідних умовах демократії, а на логічно необхідних умовах, які дедуктивним чином випливають з припущення про рівність і визначення демократії як „правління, яке реагує”. Серед таких умов, що максимізують „правління, що реагує”, умови участі є стрижневими. Перелік М. Сейварда містить такі мінімальні умови участі: рівні права громадян претендувати на виборну посаду, рівні права громадян голосувати на всіх виборах та референдумах, доступність громадянам механізмів прямого голосування щодо розв’язання важливих проблем. У випадку визначення рішення з боку посадових осіб як такого, що неприйнятне для прямого розв’язання, тягар доведення причини такої неприйнятності лягає на цих посадових осіб. Так само актуальним є необхідність існування такої системи голосування (наприклад, у два тури), яка дає більшості можливість виражати преференції у багатосторонніх змаганнях; поновлення виборчих голосувань з чітко визначеними та рівномірними часовими проміжками; обов’язковість дії презумпції, що всі питання розв’язуються через референдум, а можливості відмовитися від референдуму чітко нормовані та врегульовані [16, с. 26, 29-30, 46-48].

Звичайно, така досить струнка система інституціональних вимог не є достатньою умовою безперешкодного прогресу країн до поліархії. Досягнення виборчих критеріїв поліархії є проблемою і, судячи з масштабу поширення, її не можна розглядати як проблему окремих країн. Так, за підрахунками фахівців в останньому десятилітті минулого століття на політичній мапі світу нараховувалося 118 електоральних демократій і лише 65 поліархій [11, с. 14; 13, с. 55]. З іншого боку, якщо орієнтуватися на чисельність поліархічних режимів у попередні періоди, то прогрес очевидний. У першій половині 80-х років за чотирма критеріями поліархії (вільні та чесні вибори, свобода слова, свобода організацій, наявність альтернативних джерел інформації) Р. Даль нарахував 41 повну поліархію і ще 10 з малими обмеженнями, тобто всього 51. Щоправда, і тоді сума існуючих поліархій складала приблизно третину від загальної чисельності номінально незалежних країн.

Отже, можна зробити такі висновки. Якщо виходити від більш загальних положень до часткових, то проблема поліархії для перехідних моделей демократії (а саме це і є основним предметом

дослідження в даній роботі) може мати такий вигляд. Поліархія за Р. Далем, має багато аспектів і ознак, відхилення від яких можуть тією чи іншою мірою наближати до демократії ідеальної або віддаляти від неї. Рух до поліархії, за Далем, можливий через розширення прав і представництва, зниження обмежень демократії участі, забезпечення плюралізму й політичного конфлікту, де конфлікт розглядається як нормальне явище й протиставляється громадянському конфлікту, розвиток громадськості, за якого демос включається в політичний процес і є компетентним у питаннях суспільно-політичних відносин, контроль громадянами порядку денного, підтримка сучасного демократичного плюралістичного суспільства, що розосереджує владу, через позитивну участь інших великих держав, які мають ознаки поліархічного режиму, рішення проблеми субкультурного плюралізму шляхом консолідації.

Усі перераховані методи, так чи інакше, пов'язані з ідеєю інклюзивності, тобто включеності народу (демосу) у процес реалізації політики. Саме поняття інклюзивності набагато ширше, ніж поняття виборів, тому що Даль не зводить до теми плебісциту принцип включення народу в політичний процес. Включення є процесом, що скоріше характеризує ставлення народу до політики, але не сам вплив на неї. Даль, спеціально говорячи про інклюзивність, вживає такі терміни, як рівність, компетентність, активність, інтелектуальність, тобто демонструє „маркери” демократичності, вказує на ті необхідні умови, які роблять процес поліархічним. Інклюзивність це певні правила, а отже, й інститут, нормальне функціонування якого дозволяє рух до поліархії, а державу й систему робить демократичними наскільки це можливо.

Країни з перехідною демократією стійко демонструють, що починати можна з формування будь-якого демократичного інституту. Будь-який поступальний рух у розвитку демократичних інститутів, як правило, у підсумку зіштовхується з комбінацією умов, які й впливають надалі на розвиток демократії. Як правило, ці умови і є інститути, які в недемократичних державах нерозвинені, неформальні й не відповідають заявленим критеріям. Їхній розвиток до зрілих стійких форм і є кінцевою метою демократизації. Або так – демократія встановлюється в тих режимах, де інститути працюють найбільш оптимально.

Тому цілком справедливим є те теоретичне посилення, що відмовляє молодим демократіям у лібералізмі, поступальне впровадження якого спроможне привести до поліархії. Авторитарні режими, які перероджуються в демократії, ще довго несуть у собі свої програми й коди, які забезпечують їхнє функціонування. Представити, що не існуючі до того права й свободи людини, раптом розвинуться в таких режимах, принаймні, наївно. І навряд чи вони стануть у таких перехідних моделях довгограючою перспективою або орієнтиром. Вони будуть використані представниками старих еліт, як демократичний камуфляж, що приховує їх дійсні авторитарні методи. Таким чином, саме вибори дозволяють стати тим потужним каталізатором інклюзії, що, включаючи в процес політики народ, вимагає відкритості й свобод, змушує систему інституціалізуватися. Становлення ліберальних інститутів, у такому випадку є кінцева мета демократії.

Всі вищесказані побудови не претендують на опис реального процесу демократизації, це лише спроба позначити теоретично точний маршрут руху до поліархії, його алгоритм. Кожний окремих випадок буде унікальним, у тому числі й в плані переліку необхідних дій і наявності відповідних інститутів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болл Т. Власть / Т. Болл // Полис. – 1993. – № 5. – С. 36–42.
2. Сазонов М. Український конституціоналізм: національне надбання чи гіркий досвід? / Микола Сазонов. – Х.: Корпорація „Техно-стандарт”, 2008. – 80 с.
3. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А.А. Фисун [Монография]. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
4. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
5. Мельвиль А. О траекториях посткоммунистических трансформаций / А.Ю. Мельвиль // Полис. – 2004. – № 2. – С. 64–75.
6. Макферсон К. Жизнь и времена либеральной демократии / К. Б. Макферсон. – М. Изд. Дом Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2011. – 176 с.
7. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпеттер. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.
8. Меркель В. Формальні й неформальні інститути в дефектних демократіях (I) / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1. – С. 6–17.

9. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство / Р. Даль // Вопросы философии. – 1994. – № 3. – С. 37 – 48
10. Линдблом Ч. Политика и рынки. Политико-экономические системы мира / Ч. Линдблом. – М.: Институт комплексных стратегических исследований, 2005. – 448 с.
11. Даль Р. О демократии / Р. Даль. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
12. Гудвин-Джилл Г. С „Свободные и справедливые выборы. Международное законодательство и практика” [Электронный ресурс] / Г. С. Джилл. – Режим доступа: http://democracy.ru/library/articles/1998-18_r1-r41/index.html
13. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Ф. Закария. – М.: Ладомир, 2004. – 326 с.
14. Карозерс Т. Ошибка теорий поэтапной демократизации / Т. Карозерс // Pro et Contra. – 2007. – № 1. – С. 85–102.
15. Бітнем Д. Головні принципи та показники демократичного аудиту / Д. Бітнем // Визначення і вимірювання демократії / за ред. Д. Бітема. – Львів: Літопис, 2005. – С. 42–67.
16. Сейвард М. Теорія демократії і показники демократизації / М. Сейвард // Визначення і вимірювання демократії / за ред. Д. Бітема. – Львів: Літопис, 2005. – С. 15–41.

УДК 321.1:323

Авксентьєв А.О.
Харківський національний
університет імені Каразіна

НЕОПАТРИМОНИАЛІЗМ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНЕ ВТІЛЕННЯ У ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМАХ

Стаття містить аналіз неопатримоніалізму як теоретичного концепту та його практичного втілення в деяких політичних режимах. Актуальність дослідження пов'язана зі специфікою пострадянських та, зокрема, українського, політичних режимів, які можуть бути проаналізовані в категоріях неопатримоніалізму, що пояснює низку суспільно-політичних феноменів (корупція, трайбалізм, клієнталізм та ін.) краще, ніж класичні теорії модернізації та інші орієнтовані на західний політичний процес концепції.

Ключові слова: влада, традиційне панування, неопатримоніалізм, патронажно-клієнтарні відносини, неформальні інститути, неопатримоніальні політичні режими.

Авксентьєв А. А.

НЕОПАТРИМОНИАЛИЗМ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ В ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕЖИМАХ

Статья содержит анализ неопатримониализма как теоретического концепта и его практического воплощения в некоторых политических режимах. Актуальность исследования связана со спецификой постсоветских и, в частности, украинского, политических режимов, которые могут быть проанализированы в категориях неопатримониализма, объясняющего ряд общественно-политических феноменов (коррупция, трайбализм, клиентализм и др.) лучше, чем классические теории модернизации и другие, ориентированные на западный политический процесс концепции.

Ключевые слова: власть, традиционное господство, неопатримониализм, патронажно-клиентарные отношения, неформальные институты, неопатримониальные политические режимы.